

Mühazirə №20

Mövzu: Durğu işarələri və onlardan istifadə halları

Plan:

- 20.1. Nöqtə işarəsi və onun işlədilməsi halları;
- 20.2. Vergül işarəsi və onun işlədilməsi halları;
- 20.3. Nöqtəli vergül işarəsi və onun işlədilməsi halları;
- 20.4. İki nöqtə işarəsi və onun işlədilməsi halları;
- 20.5. Tire və onun işlədilməsi halları;
- 20.6. Sual işarəsindən istifadə halları;
- 20.7. Nida işarəsindən istifadə halları;
- 20.8. Üç nöqtə işarəsindən istifadə halları;
- 20.9. Mötərizə işarəsindən istifadə halları;
- 20.10. Dırnaq işarəsindən istifadə halları.

20.1. Nöqtə işarəsi və onun işlədilməsi halları

Durğu səs durğusuna daxildir və mənalı səslənməyə xidmət edir. Yazılı nitqi daha yaxşı başa düşmək üçün durğu işarəsi böyük rol oynayır. Şifahi nitqdə səlis və aydınlığı pauza, intonasiya, vurğu ifadə edir. Yazılı nitqin səlis və aydınlığı üçün durğu işarələri mühüm xidmət göstərir.

Müasir Azərbaycan dilində işlənən işarələri iki yerə bölmək olar: *durğu işarələri, şərti işarələr*.

Müasir Azərbaycan dilində işlənən durğu işarələri bunlardır: *nöqtə (.)*; *vergül (,)*; *nöqtəli vergül (;)*; *iki nöqtə (:)*; *tire (-)*; *sual (?)*; *nida (!)*; *üç nöqtə (...)*; *mötərizə [()]*; *dırnaqlar (" " «»)*.

Nöqtə işarəsi müasir Azərbaycan dilində aşağıdakı hallarda işlədilir:

1. Bütöv və yarımçıq nəqli cümlələrdən sonra; məsələn: *İnstitutun direktoru akademik Əbdül Eynullayev idi. (H.A)*

Camal. Haraya yazılmışdır?

Almaz. "Yeni yol" a. (C.C)

2. Adlıq cümlədən sonra; məsələn: *Yay günü. Yol üstü, ağac kölgəsi. (S.V)*

3. *Lakin, bununla belə, amma, ancaq, halbuki, həm də, özü də, hətta, yəni və s.* tabesizlik bağlayıcıları tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlamırsa, tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirmirsə, həmin bağlayıcılardan əvvəl gələn cümlənin sonunda nöqtə qoyulur; məsələn: *Mən həkim deyiləm. Amma mənə gün kimi aydındır ki, vərəm, qızdırma xəstəliyi olan yerdə daha tez inkişaf edir.* (M.H)

4. *Buna görə (də), bu səbəbdən (də), ona görə (də), o səbəbə ki, o idi ki, odur ki, ondan ötrü (ötəri) ki və s.* tabelilik bağlayıcıları müstəqil cümlələr itam, bütöv bir şəkildə bağlamırsa, həmin bağlayıcılardan əvvəl nöqtə qoyulur. Məsələn: *Deyəsən, mən təcrübəsizəm. Ona görə də yanlış mühakimə yürüdüürəm.* (M.H)

5. Dram əsərlərində obrazların nitqindən sonra və ya nitqləri arasında gələn remarkalar mötərizəyə alınır, mötərizədəki bütöv, yarımçıq cümlələrdən sonra nöqtə qoyulur. Məsələn: *Cavad xan. Sizin buyurmağınıza görə güya gərək siz danışasınız, mən ağlayam, eləmi? (Kənara.) Amma qərribə tündməcəzdür.* (C.C)

Şəxsin adından sonra remarka gəldikdə nöqtə mötərizədən sonra qoyulur. Məsələn: *Surxay (yavaşdan Musaya). Hə, hə, di get görüm, necə gedirsən.* (S.R)

6. Pyesdə iştirak edən şəxslərin adları abzasdan yazıldıqda onlardan sonra nöqtə işarəsi qoyulur. Məsələn:

Rəhim. Şah hazırdır, buyurun. (N.V)

7. İki nöqtədən sonra gələn müstəqil cümlələrin hər birinin sonunda nöqtə qoyulur. Məsələn: *Türk dilli xalqların, eləcə də Azərbaycan xalqının mədəni həyatında böyük rol oynamış Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:*

1. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.*

2. *Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.* ("Xalq qəzeti". 10 noyabr, 2006-cı il)

20.2. Vergül işarəsi və onun işlədilməsi halları

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində vergül işarəsindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri intonasiya ilə bağlandıqda komponentlər arasında vergül qoyulur. Məsələn: *May ayı girmiş, havalar qızmışdı.* (A.Ş)

2. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında bağlayıcılar gələrsə, bağlayıcılardan əvvəl vergül qoyulur. Məsələn: *Bir gündə həm gün çıxır, həm yağış yağır, həm də bürkü olur...* (M.C)

3. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri bir-birinə intonasiya ilə bağlandıqda baş və budaq cümlə arasında vergül qoyulur. Məsələn: *Mən bilirəm, sən öz Dilşadını axtarmaq üçün Bağdada getməyə tələsirsən.* (M.S.O)

4. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri bir-birinə bağlayıcı ilə bağlandıqda komponentləri bir-birinə bağlayan bağlayıcıdan sonra vergül qoyulur. Məsələn: *Mən ona məsləhət gördüm ki, sussun.* (C.C)

5. Tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı sözlərlə bağlandıqda budaq cümlənin sonunda vergül işarəsi qoyulur. Məsələn: *O yerdəki toyda süzür sonalar, o yermənim vətənimdir, elimdir.* (S.R)

6. İntonasiya ilə bağlanan həmcins üzvlər arasında vergül qoyulur. Məsələn: *Dağlar, təpələr, düzlər pambıq kimi qarla örtülmüşdür.* (M.H); *Şeirlər deyərdi gəlinə, qıza.* (S.V)

7. Təkrarlanan eyni sözlər arasında vergül işarəsi qoyulur. Məsələn: *Yalandır, yalandır bu ola bilməz.* (S.V); *Təbrizim, təbrizim, gözəl Təbrizim.* (S.R)

8. Yalvarış, xahiş, əzizləmə bildirən sözlər cümlədə vergüllə ayrılır. Məsələn: *Ay xala, sənə allah, yadıma salma.* (M.C); *Nəbi, danış, danış, dilinə qurban!* (S.R)

9. Hər hansı bir fikrin dolğunluğunu təsdiq etmək üçün işlədilən *canun üçün (haqqı), sənə öl, sən öləsənənd olsun sənənin başına, sədaqət haqqın, mən ölüm, vallah və s.* sözlər cümlədə vergüllə ayrılır. Məsələn: *Sənənin canun üçün, bu halın mənə çox təsir edir.* (C.C)

10. Əzizləmə məqamında işlədilən *sənə canım qurban, qadan mənə gəlsin, qurban olum, qadan alım, başına dönüm* və s. sözlər cümlədə vergüllə ayrılır. Bu sözlər cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra, ortada gəldikdə onların hər iki tərəfindən, sonunda gəldikdə onlardan əvvəl vergül qoyulur. Məsələn: *Sənə canım qurban, getsənə!* (N.V); *Gül naz, qadan mənə gəlsin, darıxma.* (Ə.H); *Al, qurbanın olum.* (Ə.H)

11. Cümlədə olan əlavələr vergüllə ayrılır. Əlavələr cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra, ortasında gəldikdə hər iki tərəfdən, sonunda gəldikdə ondan əvvəl vergül qoyulur. Məsələn: *Məni buraya, öz kəndimizə, təzə müəllim təyin ediblər.* (Ə.H); *Əllərim tərtəmizdir, gül kimidir.* (S.S.A)

12. Cümlədə olan xüsusişmələr vergüllə ayrılır. Cümlə üzvlərini xüsusişdirən *xüsusən, ələlxüsus, xüsusilə, o cümlədən* sözləri və *yəni* bağlayıcısından əvvəl, *əlavə, başqa* və s. qoşmalardan sonra vergül qoyulur. Məsələn: *Tiflisdə teatr təsis olunduğu zaman, xüsusilə dramaturgiyaya böyük həvəs oyanmışdır.* (M.F.A); *Rayonumuzda, ocümlədən respublikamızda yeni-yeni iş yerləri açılır. Bu əsərdə bədilikdən başqa, yüksək sənətkarlıq vardır.*

13.Müqayisə bildirən *kimi* qoşmalı feli sifət tərkibindən sonra vergül qoyulur.Məsələn:
Həlimə camalda gözəl olduğu kimi,xasiyyətdə ondan da gözəldir.(S.S)

14.Qarşılaşdırma bildirən *halda* qoşmalı feili sifət tərkibindən sonra vergül qoyulur.
Məsələn:*İlanın zəhərindən başqaları oldüyü halda,ilan özü tənbəkinin qırından zəhərlənib tələf olur.*(S.S.A)

14.Cümlənin asılı həmcins üzvü olan *-ib;-araq* şəkilçili feili bağlamadan sonra vergül qoyulur.Məsələn:*Qız oynayın,meşədən gələn səsə qulaq verdi.*(Ə.M)

15.Qarşılaşdırma məqamında işlənən *-a//-ə,-ınca,-incə-unca,-üncə* şəkilçili feili bağlamadan sonra vergül qoyulur.Məsələn:*Sənin dostun ola-ola özgələyə inanırsan.*

16.Əlaqədar olaraq,əksinə olaraq,fərqli olaraq,bərabər,yanaşı sözləri ilə bitən tərkiblərdən sonra vergül qoyulur.Məsələn:*Musa ali təhsil almaqla yanaşı,inşaatçı kimi də çalışırdı.*

17.Ara sözlər cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra,ortasında gəldikdə hər iki tərəfdən,sonda gəldikdə ondan əvvəl vergül qoyulur.Məsələn:*Doğrusu,bu söhbət mənim xoşuma gəlmədi.Mənsur,deməli,başə düşdün.*

18.Alçaq tonla deyilən xitab və nida cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra,ortada gəldikdə hər iki tərəfdən,sonda gəldikdə onlardan əvvəl vergül qoyulur.Məsələn:*Of,yazıq Vaqifin nə günahı var?(S.V)Səbr et,Malik,hər şey düzələcək.*

19.Cümlədə təsdiq bildirən *bəli,yaxşı,çox yaxşı,çox gözəl,baş üstə,hə,əhsən,aha* və s.,inkar bildirən *yox,xeyr,əsla,heç* və s.,əmr bildirən *bədir,vəssalam,yetər* və s.,sual bildirən *niyə,bəs,əcəba,necə,bəs necə,eləmi* və s. sözlər cümlənin əvvəlində gəldikdə onlardan sonra,ortada gəldikdə hər iki tərəfdən,sonda gəldikdə isə onlardan əvvəl vergül işarəsi qoyulur.Məsələn:*Bəli,mən hər şeyə hazırım.Sözümü dedim,vəssəlam.*

20.3.Nöqtəli vergül işarəsi və onun işlədilməsi halları

Bu işarədən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

1.Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında;məsələn:*Girdim bu pərdənin dalısına,gizləndim;görüm olar nə qayıracıqlar ki,səni xəbərdar edim.*(M.F.A)

2.Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri *amma,ancaq,lakin,halbuki* və s.bağlayıcılardan biri ilə bağlandıqda bu bağlayıcılardan əvvəl nöqtəli vergül işarəsi qoyulur.Məsələn:*Xan kağızı büktü,qoydu qoydu paketə,üstünü yazıb və markasını yapışdırıb,istədi nöqərini çağırınsın ki,aparıb salsın poçta;amma tez xanın yadına düşdü ki,nökəri göndərüb özgə işə.*(C.M)

3.Geniş tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri *çünki,ona görə də,bununla belə,o səbəbə ki* və s.bağlayıcılarının biri ilə bağlandıqda bu bağlayıcılardan əvvəl nöqtəli vergül işarəsi

qoyulur.Məsələn:*Bu,bəlkə Fatmanın yadına düşmürdü;ona görə də Sadığın ciddi cəhdi,tələsməsi onun halına təfaviüt eləmir.*(M.C)

4.Sadalanan geniş maddəli cümlələrdən (sonuncudan başqa) sonra nöqtəli vergül qoyulur.

20.4.İki nöqtə işarəsi və onun işlədilməsi halları

İki nöqtə işarəsindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

1.Cümlədə sadalanan sözlərdən əvvəl ümumiləşdirici söz gələrsə,bu sözdən sonra iki nöqtə işarəsi qoyulur.Məsələn:*Dedim ki,sizi görünə hər şeyi:qorxunu,rəsmiyyəti,həтта özümü də unuduram.*(C.C)

2.Özündən əvvəlki cümləyə intonasiya ilə bağlanıb,onu izah edən cümlələrdən əvvəl iki nöqtə qoyulur.Məsələn:*Sürüyə tərəf yönəldim,yaxınlaşdıqda belə bir şəkil gördüm:qoyunlar başlarını yerə əyib,gözlərini ota dikib güya otlamaq istəyirlər...*(S.S.A)

20.5.Tire və onun işlədilməsi halları

Tire işarəsindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

1.Mübtədadan sonrakı sözlər onun izahedicisi olarsa,mübtədadan sonra vergül işarəsi qoyulur.Məsələn:*Dostluq – Azərbaycan Dövlətinin bütün sahələrdə apardığı ən böyük siyasətdir.*

2.Şəxs şəkilçisi buraxılmış xəbər *budur* sözü ilə mübtədaya bağlandıqda həmin sözdən əvvəl tire işarəsi qoyulur.Məsələn:*Azad,mənəmsiz,məsum bir dünya – budur mənim yolum...* (C.C)

3.Müqayisə olunan üzvləri daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün onların arasında tire işarəsi qoyulur.Bu zaman şəxs şəkilçisi ixtisa rolunur.Məsələn:*Qız ağacı – qoz ağacı,yetən daş atar.*(atalar sözü)

4.Ümumiləşdirən söz sadalanan üzvlərdən sonra gələrsə,ondan əvvəl vergül işarəsi qoyulur.Məsələn:*O Qaloşdan,o Murtuzdan,o Yavərdən – bütün onlardan ehtiyatlı ol.*(M.İ)

5.Daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün əlavədən əvvəl tire işarəsi qoyulur. Məsələn:*İllərdən bəri arzusunda olduğu bir mətləbə - müəllimlik vəzifəsinə nail olmuşdur.*(M.C)

6.Cümlənin ortasında gələn ara cümlələrin hər iki tərəfində tire işarəsi qoyulur.Məsələn:*Müharibədən əvvəl keçirdiyi ad günündə - onda heç iyirmi yaşı da yox idi – bir xataya düşmüş və cəzalanmışdır.*(S.Q)

7.Təyin təyin olunandan sonra gəldikdə ondan əvvəl tire işarəsi qoyulur.Məsələn:*Plovyanında indi içki qoyurlar,amma qədimdə şətbət,ya ayran qoyulardı – buz kimi.*(M.C)

8.Sonrakı sözlər adlıq halda olan ismi təyin etdikdə adlıq haldakı sözdən sonra tire işarəsi qoyulur.Məsələn:*Hafizə xanım – dövlətli,gözəl övrət.*(Ə.H)

9.Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında qarşılıq bağlayıcısı buraxılır,onun yerinə tire işarəsi qoyulur.Məsələn:*Qardaşığı – kisəimiz ayrı.(atalar sözü)*

10.Mürəkkəb cümlənin ikinci tərkib hissəsindəki fikir birinci tərkib hissəsindəki fikrin nəticəsi olduqda tərkib hissələri arasında tire işarəsi qoyulur.Məsələn:...*Onun başına dönüm, desən öl – öləcək,desən qal –qalacaq.(N.N)*

11.Cümlədə zaman,məkan kəmiyyət hüdudunu göstərmək üçün iki söz arasına tire işarəsi qoyulur.Məsələn:*10 - 15%; 3-4 adam;Bakı – Tibilisi – Ceyhan neft kəməri.*

12.Xüsusi isimlərin məcmusu hər hansı bir nəzəriyyəni bildirdikdə onların arasında tire işarəsi qoyulur.Məsələn:*Coul – Lens qanunu,Lomonosov – Lavuarye qanunu.*

20.6.Sual işarəsindən istifadə halları

Sual işarəsi aşağıdakı hallarda işlənir:

1.Sual cümlələrindən sonra;məsələn:*Sözün varmı?*

2.Mürəkkəb cümlələrdə sualın hansı hissəsinə aid olmasından asılı olmayaraq sual işarəsi cümlənin sonunda qoyulur;məsələn:*O hansı ağacdır ki,yayda,qışda yaşıl olur?* (tapmaca)

20.7.Nida işarəsindən istifadə halları

1.Nida cümləsinin sonunda;məsələn:*Doğrudan da,nə yaraşılıqdır!(S.S.A)*

2.Nida intonasiyası ilə deyilən əmr cümlələrinin sonunda;məsələn:*Dayan!Dayan!* (C.C)

3.Hiss-həyəcanla deyilən xitabdan sonra;məsələn:*Vaqif!Ey şeirimizin könül dastanı!(S.V)*

4.Yüksək hiss-həyəcanla deyilən nidalardan sonra;məsələn:*Ah! Yenə sizmi gəldiniz, Bəhram!(C.C)*

5.Yüksək hiss-həyəcanla deyilən təsdiq və inkar sözlərindən sonra;məsələn:*Xeyr!Mən yoldaşam uçan quşlara.(S.V)*

6.Mürəkkəb cümlənin komponentlərindən hər hansı biri nida məzmunlu olduqda mürəkkəb cümlənin sonunda;məsələn:*Çıx get,sənin nəsihətin bizə lazım deyil!(M.F.A)*

20.8.Üç nöqtə işarəsindən istifadə halları

Üç nöqtə işarəsindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

1.Cümlədə fikrin bitmədiyini bildirmək üçün sonda üç nöqtə işarəsi qoyulur;məsələn:*Deyirlər ki,sən...(S.V)*

2.Sitatın əvvəlində,ortasında,sonunda söz və cümlə buraxıldıqda;məsələn: *...Bir də baxdım ki,müəllimim Yusif bəy əynində çuxa... əlində tüfəng səhnədə dayanıb,igidlikdən dəm vurur.(Ə.H)*

3.Yüksək hiss-həyəcanla deyilib,özündən sonrakı sözlərdən fasilə ilə ayrılan xitablardan,nidalardan və təsdiq,inkar sözlərdən sonra;məsələn:*Şapur...Danış,Şapur...Nə faciədir?(S.V)Ah...dünya nə qədər gözəlləşdi,bax!(S.V)Yox... evə gəlməsən,barışan deyiləm.(S.R)*

20.9.Mötərizə işarəsindən istifadə halları

Mötərizə işarəsindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

1.Cümlədəki hər hansı bir fikri tamamlamaq üçün işlədilən ara cümlələr mötərizəyə alınır;məsələn: *...Naçalnikin yerinə mən ola idim,yapışardım bu lənətə gəlmiş dilmanc Mirzə Abbasın boğazından (yəni özümü deyirəm ha) və o qədər sıxardım ki,boğulardı.(C.M)*

2.Hər hansı bir sitatı verərkən onun aid olduğu müəllif,əsərin adı,nəşr ili və s.mötərizəyə alınaraq sitatın qarşısında göstərilir.Məsələn: *"Yeni əlifba fikrindən daşınmaq mənim qüvvəmdən xaricdir" M.F.Axundov "Əsərləri",III c.,1955,səh.183)*

3.Dram əsərindəki mətndə remarka mötərizəyə alınır;məsələn:Vaqif (tənəli).Mümkünmü durub dayanmaq...(S.V)

4.Cümlə üzvlərinin əlavəzini qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün onlar mötərizəyə alınır;məsələn:*Çoxları isə (bibilər,məktəb yoldaşları...) gözləyir,Vahidin toyuna hazırlaşırdılar.(M.C)*

20.10.Dırnaq işarəsindən istifadə halları

Dırnaq işarəsindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

1.Sitatlar dırnağa alınır.

2.Söz həqiqi mənasında deyil,məcəzi və ya kinayəli şəkildə işlənən sözlər dırnağa alınır.

3.Ədəbi əsər,qəzet,jurnal,məcmuə,orden,medal,opera,balet,pyes,kinofilm,kinoteatr,gəmi və s. adları dırnağa alınır.

4.Vasitəsiz nitq dırnaq arasında verilir.

Ədəbiyyat

1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,2017

2.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis,Bakı,2010